

mgr Karina Sikora-Wojtarowicz
Dolnośląska Szkoła Wyższa we Wrocławiu
karina.sikora1988@gmail.com

EDUKACJA DLA BEZPIECZEŃSTWA W POLSKIEJ SZKOLE

SAFETY EDUCATION IN POLISH SCHOOL

Streszczenie: W poniższym tekście podjęto próbę spojrzenia na problematykę edukacji dla bezpieczeństwa realizowaną w środowisku szkolnym. Wyjaśniono, czym jest bezpieczeństwo w ujęciu wartości edukacyjnej, oraz przedstawiono zarys historyczny kształtowania się przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa. Zebrano podstawowe treści i cele kształcenia realizowane w polskiej szkole wraz z uwzględnieniem zmian, jakie wprowadza reforma edukacji ogłoszona w 2016 r. W ostatniej części wskazano potrzeby, oczekiwania i możliwości doskonalenia w odniesieniu do edukacji dla bezpieczeństwa. Głównym celem rozważań jest identyfikacja obszarów edukacji na rzecz bezpieczeństwa podejmowanych w polskich szkołach.

Słowa kluczowe: edukacja, bezpieczeństwo, edukacja dla bezpieczeństwa.

Summary: The following text is an attempt to look at the issue of safety education implemented in the school environment. It explains what safety is in terms of educational value and outlines the historical development of the education for safety. Basic content and learning objectives pursued in Polish schools were collected, taking into account the changes introduced by education reform announced in 2016. In the last part there are indicated the needs, expectations and opportunities for improving the education for safety. The main purpose of discussion is to identify the areas of education for security, undertaken in Polish schools.

Keywords: education, safety, safety for education.

Wstęp

Jedną z najbardziej charakterystycznych cech współczesnego świata jest jego zmienność. Zmienność, która stawia przed ludźmi ogrom wyzwań – z jednej strony ciekawa i różnorodna, a z drugiej wymagająca i problemowa. Owa wielowymiarowość stawiana jest obecnie w opozycji do niepewności, gdyż to, co miało człowiekowi życie ułatwić, bardzo często sprawia, że staje się on zniewolony i zagubiony. Funkcjonowanie w tak skomplikowanej rzeczywistości oprócz stałego monitorowania zjawisk niepożądanych (zagrożeń) wymusza równoczesne stosowanie działań prewencyjnych i naprawczych, które mają być owocem zaangażowania i podjęcia wysiłków całego społeczeństwa.

Swoistą szansą, a zarazem jedną z podstawowych dróg kształtowania człowieka, którą powinno się wykorzystać w dążeniu do ideałów wolności, pokoju i sprawiedliwości społecznej, jest edukacja. Bez wątplenia to ona wpływa na postawy, wartości i umiejęt-

ności niezbędne do radzenia sobie w sytuacjach trudnych (Pieczywok, 2012). Trzeba się zatem zgodzić, że bezpieczeństwo i edukacja to pojęcia, które współcześnie powinny towarzyszyć wszystkim aktywnościom człowieka. Jak pisze Pieczywok, „droga do lepszego poznania i rozumienia świata wiedzie właśnie przez edukację, opartą jednak na nowym paradygmacie – poznania sposobów i możliwości zdobywania wiedzy niezbędnej do dobrego funkcjonowania w zmiennej i napiętnowanej ryzykiem rzeczywistości” (*ibidem*, s. 9–10). Takie oczekiwania są zrozumiałe, bo podyktowane przeobrażeniami współczesnego świata, który wymaga od ludzi myślenia o bezpieczeństwie w sposób bardziej kreatywny. Z tego też powodu w poniższym tekście podjęto próbę spojrzenia na problematykę bezpieczeństwa z punktu widzenia działalności dydaktyczno-wychowawczej. Choć model edukacji na rzecz bezpieczeństwa rozpatrywać można w kilku płaszczyznach: w środowisku rodzinnym, szkolnym (jako przedmiot nauczania), jako kierunek w uczelniach wyższych czy jako instytucjonalną aktywność podmiotów na co dzień odpowiedzialnych za bezpieczeństwo, to z uwagi na obszerność zagadnienia zasadnicza treść skupia się na aspekcie szkolnym. Równocześnie autorka pozostaje w przekonaniu, że poniżej przedstawiony zarys teoretyczny zagadnienia stanowić będzie wstęp do dalszych badań.

Rozważania rozpoczęto od wyjaśnienia podstawowych terminów, którymi posługiwano się w tekście. Przedstawiono bezpieczeństwo jako wartość edukacyjną oraz wyjaśniono jak współcześnie rozumie się samą edukację. Następnie skupiono się na istocie edukacji dla bezpieczeństwa, wskazano na jej przedmiot, uwarunkowania i cele. W kolejnej części omówiono zasady edukacji dla bezpieczeństwa realizowanej w środowisku szkolnym. Odwołano się do rozwoju edukacji na rzecz bezpieczeństwa w ujęciu historycznym oraz poddano analizie zakres programowy realizowany w polskiej szkole. Reforma edukacji, oficjalnie ogłoszona podczas pisania niniejszego tekstu, sprawiła, że konieczne wręcz się stało porównanie dwóch podstaw programowych.

Bezpieczeństwo jako wartość edukacyjna

W zalewie informacji o bezpieczeństwie łatwo dostrzec, że jak wiele innych pojęć w języku polskim, również to wyjaśniane jest wieloznacznie – w zależności od obszaru analiz czy dziedziny wiedzy. Wśród mnogości definicji zauważyć można jednak, że jest ono wartością, którą docenia i której pożąda niemal każdy człowiek. Świadczy o tym fakt, że dążenie do zapewnienia bezpieczeństwa to jedna z sił napędowych w ewolucji społecznej ludzkości (Wolanin, 2005). Nie dziwi to jednak, jeśli dostrzega się, że bezpieczeństwo daje poczucie stabilizacji, pewności oraz gwarancje ich utrzymania i dalszego rozwoju, a wyrastające z bezpieczeństwa ład i harmonia są jednymi z podstawowych potrzeb egzystencjalnych człowieka. Amerykański psycholog Abraham Maslow wiele lat temu uczynił bezpieczeństwo fundamentem swojego schematu psychiki, stawiając je (zaraz po potrzebach fizjologicznych) tuż u podstaw. Zgodnie z jego modelem to z bezpieczeństwa rozwija się chęć przynależności, która przybiera postać potrzeby miłości i uznania, by wreszcie przejść do ogólnej, egzystencjalnej potrzeby samorealizacji (Obuchowski, 1995). Szczególna ranga bezpieczeństwa wynika zatem z prostego faktu, że należy

ono do potrzeb pierwotnych, podstawowych, których zaspokojenie warunkuje przede wszystkim zachowanie życia, a także zdrowia i rozwój jednostki (Denek, 1998). Warto wspomnieć również, że obecnie coraz częściej można spotkać się z umiejscowieniem potrzeb bezpieczeństwa i fizjologicznych nawet na jednym poziomie. Wskazują na to m.in. P. Bączek (2005, s. 269.) oraz W. Wełczyko i M. Milczanowska (2015, s. 90.), którzy podkreślają, że człowiek nigdy nie będzie czuł się bezpieczny, jeśli nie zaspokoi swoich potrzeb fizjologicznych. Pewne jest zatem, że w XXI wieku największą wartością ludzkości jest bezpieczeństwo, które w swojej istocie daje stabilizację, rozwój, porządek i szczęście. Henry Kissinger, jako doradca prezydenta Stanów Zjednoczonych do spraw bezpieczeństwa narodowego, przemawiając w Londyńskim Międzynarodowym Instytucie Studiów Strategicznych, stwierdził, że bezpieczeństwo jest fundamentem wszystkiego, co czynimy (Pokruszyński, 2010), i takie też stanowisko przyjęto w poniższym tekście.

We współczesnym świecie bezpieczeństwo bez wątpienia stało się wartością, której znaczenie docenia większa część społeczeństwa. Nie zaskakuje to jednak, jeśli się widzi, jak wiele zagrożeń niesie ze sobą obecnie życie. Choć wciąż zmienia się ich rodzaj, natężenie, przyczyny i skutki, to stały się one nieodłącznym elementem istnienia. Coraz bardziej nieprzewidywalne i radykalne zagrożenia, zarówno ze strony człowieka, jak i środowiska, bez wątpienia wymagają podejścia interdyscyplinarnego i holistycznego.

Trzeba zwrócić uwagę, że głębokie przemiany w obszarach życia społecznego, jakie zachodzą w ostatnim czasie, odcisnęły swój wpływ na sposób definiowania edukacji. W słownikach pedagogicznych termin ten jest rozumiany jako „ogół procesów, których celem jest zmienianie ludzi – stosownie do panujących w danym społeczeństwie ideałów i celów wychowawczych” (Okoń, 1989, s. 66) lub jako „świadome, zorganizowane działanie ludzkie, którego celem jest wywołanie zamierzonych zmian w osobowości człowieka” (Okoń, 2001, s. 87). Słusznie zauważa Olearczyk (2016), że obie te definicje kładą szczególny nacisk na człowieka jako głównego sprawcę zmian w innych ludziach. Z kolei R. Scharfenberg prezentuje odmienne podejście, wskazując, że to instytucje odpowiedzialne są za wywołanie tychże zmian. Według niego edukacja to „ciągły proces przekazywania wiedzy, umiejętności, systemów wartości i norm społecznych, dziedzictwa kulturowego danej społeczności z udziałem specyficznych instytucji społecznych, jakimi są szkoły, przedszkola i inne placówki” (za: Olearczyk, 2016, s. 34). Jeszcze bardziej kompleksowo traktuje edukację K. Żegnałek (2005). Biorąc pod uwagę przesłanki teoretyczne oraz uwarunkowania społeczno-polityczne, uznaje ją za proces permanentnego uczenia się, prawo, a zarazem obywatelską powinność oraz imperatyw społeczny. Określa edukację jako instrument władzy do realizacji określonych celów społecznych, partyjnych, związkowych, narodowych, kulturowych oraz obszar samoregulacji społecznej.

Z przedstawionych powyżej poglądów wyłania się zasadnicze twierdzenie, że współczesna edukacja wpływa na integralny rozwój człowieka w zakresie tak umysłowym, jak i fizycznym, moralnym, duchowym i afektywnym. Jest to proces, który służy nie tylko przekazywaniu wiedzy oraz umiejętności, ale także pobudzaniu postawy twórczej odznaczającej się samodzielnością i otwartością (Wojnar, 1996). Choć potocznie edukacja odnosi się do dzieci i młodzieży, to ów proces odbywa się przez całe życie, gdyż w każdym momencie docierają do człowieka informacje, które modyfikują jego co-

dzienność. Poprzez podejmowanie decyzji dokonuje się proces selekcji będącej efektem edukacji (Gulin, 2009).

W tym kontekście należy zwrócić uwagę na wieloletnie doświadczenia, które wskazują, iż najrozsądniejszym, najbardziej efektywnym i najtańszym sposobem powszechnego przygotowania społeczeństwa do przeciwdziałania zagrożeniom jest kształcenie. Stąd też skala wyzwań w dziedzinie bezpieczeństwa powoduje, że nikt na świecie nie powinien lekceważyć działań prewencyjnych, spośród których najważniejsza jest edukacja dla bezpieczeństwa (Woźniak, 2006). Współczesny człowiek musi być przygotowany do pokonywania coraz bardziej złożonych zagrożeń, wykazując przy tym niezbędną aktywność, odpowiedzialność, a przede wszystkim kreatywność. Ponieważ rozwija on swoje umiejętności i wiedzę głównie poprzez wymianę i dialog, czerpie od innych pewne wartości i wzory postępowania, to rozwój ten nie może odbywać się poza społeczeństwem czy kulturą (Skrabacz, 2015).

Jeżeli spojrzeć na proces kształtowania się samego pojęcia „edukacja dla bezpieczeństwa”, to – jak wskazuje Ropski (2015) – nazwa ta pojawiła się po raz pierwszy przy okazji prac prowadzonych w Akademii Obrony Narodowej w latach 90. XX wieku.

Ryszard Stępień definiuje „edukację dla bezpieczeństwa” jako „określony system dydaktyczno-wychowawczej działalności rodziny, szkoły, wojska, środków masowego przekazu, organizacji młodzieżowych i stowarzyszeń, zakładów pracy oraz instytucji państwowych i samorządowych ukierunkowanej na upowszechnienie systemu wartości, upowszechnienie wartości i kształtowanie umiejętności ważnych dla zapewnienia bezpieczeństwa narodowego” (1994, s. 11). Trafne wydaje się również rozumienie „edukacji dla bezpieczeństwa” jako dojrzałej kulturowo i społecznie platformy i refleksji człowieka nad bezpieczeństwem, której zasadniczą konsekwencją powinien być realny wzrost poczucia bezpieczeństwa ludzi oraz większa ich zdolność do skutecznego zapobiegania powstawaniu zagrożeń (Gawroński 2013, s. 95). Edukacja taka ma zatem ścisły związek z przygotowaniem społeczeństwa do właściwych zachowań w sytuacji zagrożenia, czyli powinna być procesem długotrwałym, ciągłym i zmierzającym zarówno do pogłębienia wiedzy, jak i zdobywania praktycznych umiejętności. Edukację dla bezpieczeństwa łączyć można z kulturą bezpieczeństwa opisywaną jako całość indywidualnych i zbiorowych postaw oraz orientacji na unikanie zagrożeń uczestników danego systemu, zarówno jeśli chodzi o przekonania wewnętrzne, jak i w bezpośrednie działania (Rybarkowski, 2009).

Jak wspomniano już wcześniej, współczesne pojęcie bezpieczeństwa ma znaczenie szerszy wymiar niż w przeszłości. Obejmuje obecnie zarówno kategorie wojskowe, polityczne, jak i społeczne, gospodarcze czy ekologiczne. Do tego zakresu włączyć należy także poszanowanie podstawowych praw i swobód obywatelskich. W takim kontekście edukacja na rzecz bezpieczeństwa obejmować musi przygotowanie w takich kwestiach, jak: kondycja rodziny, w której człowiek przebywa, styl i jakość życia oraz relacje w środowisku, oddziaływania mediów, cywilizacyjne uzależnienia, sytuacja polityczna w kraju i za granicą, ekonomiczna kondycja państwa i rodziny, aksjologiczna przestrzeń, w której porusza się społeczeństwo, przemiany w obrębie środowiska naturalnego, możliwości techniczne współczesnej cywilizacji (Mastalski, 2012). Biorąc pod uwagę typy

zagrożeń dla bezpieczeństwa, można wyróżnić też różne dziedziny edukacji w tym zakresie. Za Bogdanem Rudnickim (1994, s. 63.) przedstawia się je w następujący sposób:

- edukacja bezpieczeństwa politycznego – oddziaływania oświatowo-wychowawcze, które zmierzają do kształtowania kultury politycznej oraz postaw wobec zagrożeń politycznych,
- edukacja bezpieczeństwa gospodarczego – oddziaływania oświatowo-wychowawcze, które zmierzają do kształtowania świadomości ekonomicznej społeczeństwa,
- edukacja bezpieczeństwa militarnego – ogół oddziaływań obejmujących kształcenie i wychowanie obronne społeczeństwa, zmierzających do zachowania niepodległości narodu i państwa oraz ochrony życia i zdrowia ludzi w stanach zagrożenia wojennego i wojną,
- edukacja bezpieczeństwa publicznego – oddziaływania oświatowo-wychowawcze, które zmierzają do kształtowania świadomości prawnej i postaw w sytuacji zagrożenia obywateli i porządku publicznego,
- edukacja bezpieczeństwa psychospołecznego – oddziaływania oświatowo-wychowawcze, które zmierzają do kształtowania moralności społeczeństwa oraz postaw wobec zagrożeń psychospołecznych,
- edukacja bezpieczeństwa ekologicznego – oddziaływania oświatowo-wychowawcze, które zmierzają do kształtowania harmonijnego współżycia ludzi z przyrodą oraz postaw i zachowań w sytuacji zagrożeń ekologicznych.

Cele tak rozumianej edukacji wydają się na ogół zrozumiałe i jak pisze Barbara Wiśniewska-Paź „sprowadzają się między innymi do kreowania właściwych postaw i wartości wśród młodzieży dzieci i osób dorosłych, a także zdobywania wiedzy i umiejętności w obszarze radzenia sobie w sytuacjach trudnych i konfliktowych oraz przeciwdziałania różnym zagrożeniom” (2014, s. 17). Koncepcja wyraża się zatem w kompleksowym ujęciu zagadnień bezpieczeństwa przeniesionych na problematykę zagrożeń pokojowych i sposobów zachowań w sytuacjach zdarzeń o charakterze kryzysowym. Jak wobec tego tak szczytne idee realizowane są w polskiej szkole?

Edukacja dla bezpieczeństwa w środowisku szkolnym

Historia edukacji dla bezpieczeństwa jest bez wątpienia integralną częścią procesu dydaktyczno-wychowawczego. Zrozumiałe wydaje się również, że edukacja jest pochodną miejsca i czasu, a więc przeszła długą drogę, przybierając tak wiele form, jak wiele było różnorodnych zagrożeń. Rozwoju edukacji na rzecz bezpieczeństwa doszukiwać się można już w starożytności, szczególnie jeśli przypomni się wychowanie spartańskie, gdzie oprócz wyszkolenia świetnego wojownika uczniom wpajano szacunek i miłość do ojczyzny, uczono historii, wierzeń czy wojennych pieśni (Kot, 1994). Jeżeli przyjrzeć się Polsce, to wychowanie obronne rozwijano zwłaszcza w XVI wieku, głównie poprzez kształtowanie sprawności fizycznej, zdobywanie umiejętności zasad sztuki wojennej,

umacnianie patriotyzmu i kształtowanie cech osobowości takich jak odwaga, męstwo i zdyscyplinowanie (Pieczywok, 2012).

Zasadniczy rozwój w zakresie edukacji dla bezpieczeństwa nastąpił po I wojnie światowej. Wtedy też na gruncie wojennych doświadczeń wyrosło przekonanie, że aby osiągać zwycięstwo, nie należy mieć tylko licznej i sprawnej armii, ale wymagana jest również pomoc samego społeczeństwa. Z tego powodu wprowadzano działania edukacyjne, które na przestrzeni lat przybierały różne nazwy i formy. Dla usystematyzowania wiedzy, poniżej w sposób chronologiczny przedstawiono najważniejsze zmiany zachodzące w kolejnych latach (zob. Pieczywok, 2012; Ropski, 2015).

Lata 1918–1925 – wprowadzono w życie ustawy o Naczelnej Radzie Wychowania Fizycznego i Przynsposobienia Wojskowego. Okres eksperymentów w dziedzinie wychowania fizycznego i przynsposobienia wojskowego.

Rok 1927 – wydano Instrukcję wyszkolenia oddziałów przynsposobienia wojskowego, a przygotowaniem obronnym objęto młodzież szkolną, pozaszkolną i kobiety. Przedmiot obowiązkowo realizowany był w trzech kolejnych latach gimnazjum i liceum, a w czasie wakacji organizowano uzupełniające letnie obozy. Kształcenie kobiet skupiało się na przygotowaniu ich do pełnienia funkcji pomocniczych np. w administracji i łączności.

10 września 1937 r. – zarządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz Ministra Spraw Wojskowych w sprawie organizacji przynsposobienia młodzieży szkolnej do obrony kraju, w którym stwierdzono, że przynsposobienie to jest podstawowym zadaniem pracy wychowawczej w szkole.

Rok 1946 – dekret Rady Państwa wprowadzający przynsposobienie obronne jako przedmiot szkolny. Po II wojnie światowej wszystkie już szczeble edukacji narodowej miały obowiązek podejmowania zagadnień obronnych.

Rok 1948 – Sejm uchwalił ustawę o powszechnym obowiązku wychowania fizycznego i przynsposobienia obronnego, któremu podlegali obywatele powyżej 16. roku życia bez względu na płeć. Szkolenie organizowano dwa razy w tygodniu po jednej godzinie przez dwa lub trzy lata szkoły średniej. Obejmowało m.in. musztrę, terenoznawstwo, taktykę, łączność.

Rok 1952 – pierwszy i jednolity program nauczania przynsposobienia wojskowego.

Rok 1959 – na mocy zapisów ustawy o powszechnym obowiązku wojskowym ustalono, że przynsposobienie wojskowe obejmuje młodzież pobierającą naukę w szkole średniej, natomiast młodzież pozaszkolna może zostać objęta ochotniczym przynsposobieniem wojskowym.

Rok 1967 – ustawa o powszechnym obowiązku obrony PRL nakładająca na resort oświaty i wychowania obowiązek szkolenia ludności w zakresie powszechnej samoobrony przez objęcie całej młodzieży szkolnej przynsposobieniem obronnym.

Rok 1969 – rozpoczęto wdrażanie wychowania patriotyczno-obronnego do szkół wszystkich szczebli i typów jako elementu przygotowania całego społeczeństwa do obrony kraju.

W latach 70. szczególne znaczenie nadawano problematyce obrony terytorium kraju. Uwagę zwracano na powszechne szkolenie obronne obywateli i przygotowanie ich

do wykonywania określonych funkcji w systemie obronnym państwa. Od roku 1970 na podstawie zarządzenia przewodniczącego Komitetu Obrony Kraju rozpoczęto organizowanie szkolenia kierowniczej kadry systemu obronnego PRL.

W latach 80. i 90. edukacja obronna w Polsce obejmowała kierowniczą kadre administracji państwowej z podległym aparatem wykonawczym, jednostki przewidziane do militaryzacji, formacje obrony cywilnej, młodzież szkół ponadpodstawowych głównie w ramach przysposobienia obronnego, ludność w zakresie powszechnej samoobrony oraz członków stowarzyszeń i organizacji społecznych.

29 października 1992 r. – zarządzenie nr 36 Ministra Edukacji Narodowej z 29 października 1992 r. w sprawie rodzaju szkół, w których uczniowie podlegają obowiązkowi odbywania przysposobienia obronnego i zasad organizacji zajęć przysposobienia obronnego w szkołach. Zakładało ono, że obowiązkowi odbywania przysposobienia obronnego podlegają uczniowie publicznych i niepublicznych szkół ponadpodstawowych wszystkich typów.

Rok 1999 – reforma systemu oświaty wprowadzała nowe programy kształcenia ogólnego. Z dniem 1 września 2002 r. w zreformowanym systemie edukacji zaczęły funkcjonować szkoły ponadgimnazjalne.

Rok 2002 – zgodnie z rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej i Sportu, przysposobienie obronne było realizowane jako odrębny przedmiot nauczania w szkołach średnich i zawodowych (po jednej godzinie tygodniowo przez pierwsze dwa lata nauki). Treści nauczania opracowane były na podstawie rozporządzenia z dnia 26 lutego 2002 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego i kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkoły.

23 grudnia 2008 r. na mocy rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół, do gimnazjum i szkół ponadgimnazjalnych wprowadzono przedmiot – edukacja dla bezpieczeństwa (realizowany jako jedna godzina lekcyjna w cyklu kształcenia w gimnazjum oraz w szkole ponadgimnazjalnej). 1 września 2009 r. wydano rozporządzenie w sprawie sposobu realizacji edukacji dla bezpieczeństwa.

Kolejne, wprowadzane w latach 2012, 2014 czy 2016 rozporządzenia zmieniające rozporządzenie w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół nie wprowadzały zmian w zakresie przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa.

Punktem zwrotnym w polskiej oświacie ma być reforma edukacji zaproponowana przez Ministerstwo Edukacji w połowie roku 2016, a podpisana ostatecznie przez Prezydenta 9 stycznia 2017 r. Choć jak zapewnia ministerstwo „zmiany są przemyślane i zaplanowane na wiele lat, a reforma wychodzi naprzeciw oczekiwaniom większości Polaków” (Reforma edukacji: o reformie, 2016), to dyskusja na temat jej zasadności zdaje się nadal nierozstrzygnięta. Sama atmosfera wokół sporu jest na tyle ciekawa, że powinna stać się przedmiotem osobnych, rozbudowanych rozważań. Choć za wcześnie jest, aby pisać o ostatecznym kształcie i efektach reformy, to warto już teraz skupić się na podkreśleniu zmian, jakie ze sobą niesie.

Tabela 1. Podstawowe treści i cele kształcenia z przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa na kolejnych etapach kształcenia.

Przed reformą	Po reformie
Wychowanie przedszkolne	Wychowanie przedszkolne
Treści związane z bezpieczeństwem są przekazywane w sposób zintegrowany w określonych ścieżkach edukacyjnych, a dotyczą głównie wiedzy, umiejętności i kształtowania postaw sprzyjających właściwym zachowaniom w sytuacjach zagrażających życiu i zdrowiu dzieci.	
Szkoła podstawowa	Szkoła podstawowa
W klasach I–III treści związane z bezpieczeństwem są przekazywane w sposób zintegrowany, głównie poprzez edukację społeczną. W klasach IV–VI uczeń nabywa wiedzę o państwie, środowisku, życiu w rodzinie i społeczeństwie oraz o swoich prawach.	Przedmiot edukacja dla bezpieczeństwa realizowany w klasie VIII szkoły podstawowej. I. Bezpieczeństwo państwa II. Przygotowanie do działań ratowniczych w sytuacjach nadzwyczajnych zagrożeń (wypadków masowych i katastrof) III. Podstawy pierwszej pomocy IV. Edukacja zdrowotna. Zdrowie w wymiarze indywidualnym i zbiorowym. Zachowania prozdrowotne.
Gimnazjum	-----
<u>I Znajomość powszechnej samoobrony i ochrony cywilnej.</u> Uczeń rozumie znaczenie powszechnej samoobrony i ochrony cywilnej. <u>II Przygotowanie do działania ratowniczego.</u> Uczeń zna zasady prawidłowego działania w przypadku wystąpienia zagrożenia życia i zdrowia. <u>III Nabycie umiejętności udzielania pierwszej pomocy.</u> Uczeń umie udzielać pierwszej pomocy w nagłych wypadkach Wskazuje się również na sprawdzenie umiejętności uczniów w praktycznej ewakuacji z budynku szkoły.	
Szkoła ponadgimnazjalna	Liceum, technikum, szkoła branżowa I stopnia
<u>I Znajomość struktury obronności państwa.</u> Uczeń rozróżnia struktury obronności państwa, rozumie ich rolę oraz zna formy spełniania powinności obronnych przez organy administracji i obywateli. <u>II Przygotowanie do sytuacji zagrożeń.</u> Uczeń zna zasadę postępowania w przypadku wystąpienia zagrożenia życia, zdrowia lub mienia oraz zna zasady planowania i organizowania działań. <u>III Opanowanie zasad pierwszej pomocy.</u> Uczeń umie udzielać pierwszej pomocy poszkodowanym w różnych stanach zagrażających życiu i zdrowiu.	Brak danych. Podstawa programowa dla techników, szkół branżowych i liceów ma być zaprezentowana w pierwszym kwartale roku 2017.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Podstawa programowa dla przedmiotu Edukacja dla bezpieczeństwa*, [online]<https://men.gov.pl/wp-content/uploads/2016/11/podstawa-programowa-przedmiotu-edukacja-dla-bezpieczenstwa.pdf>, pobrano: 18.01.2017 r. oraz *Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla gimnazjów i szkół ponadgimnazjalnych, których ukończenie umożliwia uzyskanie świadectwa dojrzałości po zdaniu egzaminu maturalnego*. Załącznik nr 4 do: rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół (Dz. U. z dnia 15 stycznia 2009 Nr 4, poz. 17).

Przeobrażenia rozpoczęły się 1 września 2017 r., a zakończą w roku szkolnym 2022/2023. 1 września 2017 roku uczniowie kończący klasę VI szkoły podstawowej stali się uczniami VII klasy szkoły podstawowej (tym samym rozpoczęło się stopniowe wygaszanie gimnazjów), a w roku szkolnym 2018/2019 gimnazja opuści ostatni rocznik dzieci z klas III. Docelowa struktura szkolnictwa będzie obejmowała: 8-letnią szkołę podstawową, 4-letnie liceum ogólnokształcące, 5-letnie technikum, 3-letnią branżową szkołę I stopnia, 3-letnią szkołę specjalną przysposabiającą do pracy, 2-letnią branżową szkołę II stopnia oraz szkołę policealną.

W kontekście reformy i nauczania określonego przedmiotu niezwykle ważnymi elementem są podstawy programowe (obowiązkowy na danym etapie edukacyjnym zestaw treści nauczania oraz umiejętności, które umożliwiają ustalenie kryteriów ocen szkolnych czy wymagań egzaminacyjnych) oraz ramowe plany nauczania (dokument, na podstawie którego organizowany jest proces kształcenia w szkole).

Zestawiając ze sobą dotychczasowe ramowe plany nauczania z nowymi, zaproponowanymi przez Ministerstwo Edukacji Narodowej (*Projekty ramowych planów nauczania*, 2016), można zauważyć, że w zakresie edukacji dla bezpieczeństwa liczba godzin nauczania zwiększy się – obecnie 60 godzin (30 godzin III etap edukacyjny i 30 godzin IV etap edukacyjny) i 92 godziny po zmianach (33 godzin III etap edukacyjny i 60 godzin IV etap edukacyjny). W konsekwencji można mówić o 32 godzinach więcej, czyli jednej godzinie tygodniowo przez rok nauki (minimalną liczbę godzin przyjęto dla roku szkolnego mającego 32 tygodnie w szkole podstawowej i 30 tygodni w liceum).

Jeżeli chodzi zaś o nową podstawę programową, to w najbliższym roku szkolnym 2017/2018 będzie stosowana w przedszkolach, oddziałach przedszkolnych w szkołach podstawowych oraz innych formach wychowania przedszkolnego oraz w klasach I, IV i VII szkoły podstawowej. Natomiast dotychczasowa podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych będzie obowiązywała w klasach II, III, V i VI w roku szkolnym 2017/2018, a następnie w klasach III i VI w roku szkolnym 2018/2019. Biorąc pod uwagę, że przedmiot edukacja dla bezpieczeństwa realizowany będzie dopiero w klasie VIII, nową podstawę programową dla tego przedmiotu przygotowano dotychczas dla tego poziomu (*Podstawa programowa dla przedmiotu Edukacja dla bezpieczeństwa*, 2016). Szczegółowe treści i cele kształcenia w zakresie edukacji dla bezpieczeństwa realizowane w polskiej szkole przedstawiono w tabeli 1.

Potrzeby i oczekiwania w edukacji dla bezpieczeństwa

Z powyższej analizy wyłania się zasadniczy wniosek, że przed edukacją na rzecz bezpieczeństwa nadal stoi duże wyzwanie. Wydaje się, że choć szkoła postrzegana jest jako fundamentalna wartość, to w obecnym kształcie nie jest w stanie sprostać wymaganiom w zakresie edukacji w tym wymiarze, a budowanie nowej strategii działania wydaje się koniecznością. Barbara Wiśniewska-Paź (2014) jeszcze przed reformą podkreślała, że zmiana musi nastąpić w sposób przemyślany i zaplanowany (stąd istotność opracowania długofalowej strategii działania)

oraz musi mieć charakter ciągły, a nie stanowić jedynie domeny chwili czy modowego impulsu. W obecnym momencie wydaje się jednak, że aktualne zmiany nie są w stanie sprostać tym wymaganiom. Trzeba pamiętać, że szkoła, zaraz po rodzinie jest najważniejszym miejscem mogącym kształtować poczucie bezpieczeństwa człowieka, a jako efektywna i tania forma przeciwdziałania zagrożeniom powinna jako instytucja działać wielowymiarowo i permanentnie. Mając to na uwadze, warto postawić w tym miejscu pytanie: jakie wyzwania i potrzeby stoją dzisiaj przed edukacją dla bezpieczeństwa? Jakich zmian należy oczekiwać w tym zakresie?

Poddając analizie zakres programowy edukacji dla bezpieczeństwa, obejmujący założenia i cele przedmiotu, treści programowe, liczbę godzin przeznaczonych na realizację, formy zajęć, wykaz literatury oraz formy i warunki zaliczenia, już na początku zwraca uwagę jego ogólność i ograniczenia czasowe. Cele kształcenia określone w podstawie programowej w poszczególnych typach szkół skupiają się głównie wokół kwestii przyswojenia przez uczniów podstawowego zasobu wiadomości na temat faktów, zasad i teorii. Nowa podstawa programowa dla przedmiotu Edukacja dla bezpieczeństwa przygotowana została przez grono ekspertów, którym przewodniczył Grzegorz Raczak, nauczyciel akademicki i profesor nauk medycznych, zawodowo związany z Gdańskim Uniwersytetem Medycznym. Być może z tego powodu już w pierwszym kontakcie z podstawą programową da się zauważyć, że stawia się na ratownictwo, pierwszą pomoc i edukację zdrowotną. Bezpieczeństwo militarne państwa omawiane jest na dużym poziomie ogólności.

W projekcie nowej podstawy programowej dla VIII klasy szkoły podstawowej uważa się, że ograniczenia liczby godzin wymuszają konieczność koncentrowania się na kluczowych problemach, szczególnie w aspekcie praktycznym. Docenić należy trafność stwierdzenia, że sposobem realizacji przedmiotu jest tworzenie bloków dwugodzinnych, które umożliwią przeprowadzanie ćwiczeń praktycznych. Zajęcia przeprowadzane w trakcie trwania 45-minutowej lekcji faktycznie mogą okazywać się niewystarczające. Należy zadać sobie pytanie, jak nauczyć skutecznej reanimacji w trakcie zaledwie kilku godzin lekcyjnych?

Nauczyciele mają zapoznać się również z podstawą programową przedmiotów zawierających treści pokrewne, pod kątem ewentualnej współpracy przy ich realizacji, zwłaszcza biologii, chemii, informatyki i wychowania fizycznego. Takie korelacje z innymi przedmiotami (choć w swej idei słuszne) wydają się jednak usprawiedliwieniem ograniczeń czasowych dla przedmiotu właściwego.

Szereg elementów systemu wskazuje, że obecne działania oświatowe są niekompleksowe i nieprzemyślane. Problemem jest również brak ciągłości programowej. Formalna działalność edukacyjna na rzecz bezpieczeństwa powinna mieć początek już w okresie przedszkolnym, a nie, jak zdecydowano, w VIII klasie szkoły podstawowej. W literaturze podkreśla się, że wraz z rozwojem dziecka i jego samodzielności należy liczyć się z koniecznością wyposażenia go w umiejętności przewidywania zagrożeń, unikania ich, a jeżeli już zaistnieją – w zdolność do radzenia sobie z sytuacją trudną. Wydaje się to o tyle istotne, że dzieci nie mają wielkiego doświadczenia życiowego, a ich zasób technik radzenia sobie z problemami jest wąski (Klaus-Stańska, Nowicka, 2005). Szczególnie

istotna jest w tym względzie edukacja lokalna (regionalna), która odnosi się do obszaru, w którym człowiek czuje się najbezpieczniej, do którego chętnie wraca. Taki rodzaj edukacji może zostać rozpoczęty (co wydaje się szczególnie właściwe) już od najmłodszych lat. Poznawanie świata, nauka mówienia, pisanie i czytanie to procesy, którym powinno towarzyszyć poszerzanie wiedzy o bezpieczeństwie, chociażby w wymiarze lokalnym.

Kolejną kwestią wymagającą nowego spojrzenia są cele kształcenia, które obecnie wydają się zbyt ogólne. Trzeba się zgodzić, że tak „podana”, gotowa wiedza nie jest w stanie wywołać u uczniów twórczego działania. Zaprezentowane we wcześniejszej części tekstu cele niełatwo w procesie kształcenia przełożyć na działania praktyczne, a jeszcze trudniej ocenić stopień ich osiągnięcia. Trzeba pamiętać, że cele niejasne, niezrozumiałe zarówno przez uczniów, jak i nauczycieli, są prostą drogą do niepowodzeń szkolnych. Jak pisze Pieczywok (2012), konieczne jest przedstawienie celów możliwie jak najszczegółowiej, co wbrew pozorom nie jest czynnością łatwą. Cele szczegółowe i hierarchiczne są tu szczególnie pożądane, gdyż jednoznacznie sformułowany cel odnosi się wprost do ucznia i mobilizuje zarówno jego, jak i nauczyciela.

Choć szkolne programy zdają się coraz bardziej przystosowane do współczesności, nikt nie uczy już rzucania atrapą granatu, bandażowania ran postrzałowych, a uczniowie zdobywają wiedzę w zakresie zagrożeń w czasie pożaru, powodzi czy katastrof komunikacyjnych, to – jak podkreśla Pieczywok (2012) – istnieje paląca potrzeba opracowania nowego paradygmatu edukacji dla bezpieczeństwa realizowanego nie tylko przez przekaz teoretyczny, ale i praktyczny. Jak również wskazuje P. Mickiewicz, „wiedza teoretyczna ucznia powinna stanowić instrument pozwalający mu na podejmowanie działania, a nie być zasadniczym celem procesu kształcenia” (2015, s. 144). Trudno nie zgodzić się z tą tezą, jeśli zauważa się to, jak wiele braków w zakresie edukacji na rzecz bezpieczeństwa mają dzieci i młodzież szkolna. „Priorytetowym efektem kształcenia nie jest zdobycie wiedzy, lecz umiejętności i kompetencji społecznych umożliwiających podjęcie właściwych reakcji na symptomy zagrożenia i umiejętne wsparcie lub organizacja działań niwelujących konsekwencje ich wystąpienia czy oddziaływania” (*ibidem*). Potwierdzają to osobiste doświadczenia autorki, wynikające z pracy zawodowej w Centrum Powiadomienia Ratunkowego. Prelekcje przeprowadzane przez operatorów numeru alarmowego w szkołach podstawowych i przedszkolach niejednokrotnie ujawniają deficyt wiedzy w tym zakresie. Z drugiej strony łatwo zauważyć, że dzieci niezwykle aktywnie włączają się w te spotkania, a ćwiczenia praktyczne są dla nich szczególnie interesujące. Dlatego też edukacja tego rodzaju powinna skupiać się na dwóch aspektach: po pierwsze trzeba zwrócić uwagę na aspekt poznawczy, odnoszący się do poznania zagrożeń, ich specyfiki i skutków, a po drugie na aspekt praktyczny, związany z umiejętnościami właściwego zachowania w sytuacji zagrożenia. Trzeba się niestety zgodzić z konstatacją, że o ile cele prezentowane w programach szkolnych wydają się szczytne, o tyle z praktyczną ich realizacją bywa różnie.

Prawdziwym wyzwaniem jest także propagowanie idei współodpowiedzialności za kwestie bezpieczeństwa. Przekonanie, że jego zapewnienie nie jest tylko obowiązkiem państwa, administracji rządowej czy samorządowej, ale również każdego obywatela. Bez zrozumienia tej zasadniczej idei nie będzie można mówić o skutecznym systemie

bezpieczeństwa. Choć prawdą jest, że ochrona bezpieczeństwa i porządku publicznego jest jednym z najważniejszych i najstarszych zadań publicznych, związanym ściśle z samym powstawaniem władzy publicznej, a treść tej funkcji państwa jest od dawna wiadoma, zakorzeniona w świadomości społecznej i intuicyjnie zrozumiała (Sarnecki, Czarny, 1998), to bez odpowiedniego wsparcia ze strony społeczeństwa wszelkie działania wydają nie mieć sensu. Trzeba zdawać sobie sprawę, że bezpieczeństwo nie jest dane człowiekowi na stałe, ale jest to ustawiczny i dynamiczny proces psychospołeczny. Nie jest możliwe całkowite wyeliminowanie zagrożeń w życiu indywidualnym i zbiorowym, a jeśli byłoby to możliwe, to z pewnego punktu widzenia byłoby to nawet niekorzystne, gdyż mogłoby grozić zastojem, inercją społeczną, narastaniem lenistwa, a także zanikiem poczucia bezpieczeństwa. Dlatego też należy upowszechnić pogląd, że utrzymanie porządku publicznego w państwie nierozzerwalnie wiąże się z całokształtem organizacji życia społecznego. Trafną uwagę w tej materii prezentuje K. Kaszlińska (2009), stwierdzając, że społeczeństwo wciąż nie jest obywatelskie (lub jest nim w bardzo ograniczonym zakresie). Jest to wynikiem wypadkowej wydarzeń minionych dziesięcioleci i zadań współczesnej cywilizacji, co niesie ze sobą określone konsekwencje. Jest to typowy łańcuch przyczynowo-skutkowy: takie społeczeństwo z natury swej ignoruje znaczenie tego rodzaju wychowania.

Choć w systemie kształcenia dużą uwagę zwraca się na odpowiednie przygotowanie, kompetencje czy osobowość nauczyciela, to należy pamiętać, że szkoła jest organizacją zależną od wielu innych elementów, z których najważniejsze to: polityka oświatowa, programy i plany nauczania, zawartość podręczników, a także stan bazy lokalowej, dostępność sprzętów i materiałów dydaktycznych. Współczesna edukacja wciąż musi poszukiwać bardziej skutecznych sposobów przekazywania wiedzy. Rozwój mediów i technologii sprawia, że zastosowanie nowoczesnych technologii multimedialnych w procesie nauczania jest konieczne. Nowoczesna dydaktyka powinna charakteryzować się zatem niestandardowymi metodami, które wyzwalają w uczniach poczucie odpowiedzialności, kreatywność i umiejętność dialogu.

Zakończenie

Diagnoza stanu edukacji dla bezpieczeństwa w Polsce wywołuje wiele pytań i skłania do refleksji nad jej mocnymi i słabymi stronami. Wydaje się, że współczesna szkoła nie zaspokaja w pełni potrzeb edukacyjnych i wychowawczych w zakresie bezpieczeństwa. Młody człowiek powinien wejść w dorosłe życie już przygotowany do zapewnienia bezpieczeństwa sobie i innym. Warunkiem jest jednak, aby treści programowe były właściwie dobrane, a nauczyciele odpowiednio wykształceni i przygotowani. Dobrze, że system edukacji jest miejscem, gdzie uczeń nabywa wiedzy i umiejętności bezpiecznego zachowania się w sytuacjach zagrożenia, a edukacja przestała się kojarzyć z przysposobieniem obronnym. Dyskusyjną kwestią jest jednak poziom tego przygotowania. Współczesne wychowanie to zadanie zupełnie inne niż dawniej. Zmiany w otaczającej rzeczywistości wymagają nowego spojrzenia również na kwestie działalności educa-

cyjnej. Wprawdzie nie jesteśmy w stanie określić na ile wiedza i umiejętności zdobyte w procesie edukacji dla bezpieczeństwa będą wykorzystane w praktycznych sytuacjach, to jednak z dydaktycznego punktu widzenia skuteczne rozwiązywanie problemów, kreatywność i innowacyjność będą przydatne przez całe życie, bez względu na sytuację.

Powyższe teoretyczne rozważania stanowią niewątpliwie tło do badań, jakie należy przeprowadzić jeszcze w tej dziedzinie. Słuszne wydaje się przede wszystkim podjęcie badań nad stanem wiedzy nauczycieli i uczniów o zagrożeniach i potrzebach w tym zakresie. Niezwykle istotne będą również dociekania związane z metodami nauczania i formami pracy stosowanymi na lekcjach edukacji dla bezpieczeństwa. Uzyskane w ten sposób wyniki mogłyby ułatwić stworzenie koncepcji systemu edukacji mogącego zapewnić należyte przygotowanie zarówno kadry dydaktyczno-wychowawczej, jak i samych uczniów do udziału w profilaktyce na rzecz bezpieczeństwa.

BIBLIOGRAFIA

- Bączek, P. (2005). *Zagrożenia informacyjne a bezpieczeństwo Państwa Polskiego*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Denek, K. (1998). *O nowy kształt edukacji*. Toruń: Wydawnictwo Akapit.
- Gawroński, P. (2013). *Edukacja dla bezpieczeństwa. Analiza jej zakresu przedmiotowego*, [w:] A. Wawrzusiszyn, J. Grzyb (red.), *Podstawowe problemy bezpieczeństwa i edukacji dla bezpieczeństwa*, t. 2: *Wyzwania i potrzeby edukacji dla bezpieczeństwa*. Ełk: Wydawnictwo Mazurskiego Ośrodka Doskonalenia Nauczycieli.
- Gulin, W. (2009). *Wprowadzenie*, [w:] S. Kunikowski, A. Kryniecka-Piotrak (red.), *Edukacja społeczeństwa w XXI wieku* (s. 5–7). Warszawa: Tchu Dom Wydawniczy.
- Kaszlińska, K. (2009). *Edukacja obywatelska*, [w:] S. Kunikowski, A. Kryniecka-Piotrak (red.) *Edukacja społeczeństwa w XXI wieku* (s. 121–131). Warszawa: Tchu Dom Wydawniczy.
- Klaus-Stańska, D., Nowicka, M. (2005). *Bezpieczeństwo dzieci. Scenariusze zajęć dla rodziców i nauczycieli*. Kraków: Wydawnictwo Impuls.
- Kot, S. (1994). *Historia wychowania*, t. 1. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Mastalski, J. (2012). *Etyczne wymiary edukacji dla bezpieczeństwa*, [w:] Z. Kwiasowski, Klaudia Cendy-Miedzińska (red.), *Edukacja dla bezpieczeństwa wobec wyzwań współczesności* (s. 94–108). Zielona Góra: Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Mickiewicz, P. (2014). *Ewolucja pojęcia „bezpieczeństwo państwa” w polskich dokumentach strategicznych jako determinanta zmian programu kształcenia przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa*, [w:] B. Wiśniewska-Paź (red.), *Socjologia LXIV. Edukacja a bezpieczeństwo w różnych wymiarach i kontekstach. Formacje militarne i paramilitarne wobec wyzwań edukacyjnych* (s. 143–154). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Mielczanowska, M., Wełyczko, L. (2013). *Edukacja dla bezpieczeństwa – potrzeba reasumpcji w aspekcie nowych wyzwań edukacyjnych*, [w:] M. Marcinkowski, M. Żuber (red.) *Edukacja dla bezpieczeństwa w społecznościach lokalnych* (s. 89–114). Leszno: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Króla Stanisława Leszczyńskiego.
- Ministerstwo Edukacji Narodowej. Podstawa programowa dla przedmiotu Edukacja dla bezpieczeństwa. Pobrano 15.01.2017 r., z: <https://men.gov.pl/wp-content/uploads/2016/11/podstawa-programowa-przedmiotu-edukacja-dla-bezpieczenstwa.pdf>

- Ministerstwo Edukacji Narodowej. Projekty ramowych planów nauczania. Pobrano 15.01. 2017 r., z: <https://men.gov.pl/projekty-ramowych-planow-nauczania>
- Obuchowski, K., (1995). *Przez galaktykę potrzeb. Psychologia dążeń ludzkich*. Poznań: Zys i S-ka.
- Okoń, W. (1989). *Słownik pedagogiczny*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Okoń, W., (2001). *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa: Wydawnictwo Żak.
- Olearczyk, T., (2016). *Edukacja domowa – alternatywa dla nauczania instytucjonalizowanego*, „Państwo i Społeczeństwo”, (XVI) nr 2, s. 27–38.
- Pieczywok, A. (2012). *Edukacja dla bezpieczeństwa wobec zagrożeń i wyzwań współczesności*, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Obrony Narodowej.
- Pokruszyński, W. (2010). *Teoretyczne aspekty bezpieczeństwa*. Józefów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Euroregionalnej.
- Reforma edukacji: o reformie. Pobrano 15.01.2017 r., z: <http://reformaedukacji.men.gov.pl>
- Ropski, J. (2015). *Edukacja dla bezpieczeństwa w polskiej szkole i możliwości jej doskonalenia*, Katowice: Akademia Wychowania Fizycznego.
- Rudnicki, B. (1994). *Edukacja dla bezpieczeństwa i jej interpretacja*, [w:] R. Stępień (red.), *Edukacja dla bezpieczeństwa, materiały z konferencji naukowej 23–24 maja 1994 r.*, Warszawa.
- Rybakowski, M. (2009). *Edukacja dla bezpieczeństwa – nowe wyzwania i potrzeby*, [w:] M. Rybakowski (red.), *Edukacja – praca – bezpieczeństwo* (s. 9–22). Zielona Góra: Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Sarnecki, P., Czarny, P. (1998). *Kompetencje organów władzy publicznej w zakresie ochrony bezpieczeństwa i porządku publicznego*, [w:] J. Widacki, J. Czapska (red.), *Bezpieczny obywatel – bezpieczne państwo* (s. 77–90). Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Skrabacz, A. (2015). *Potrzeby ludności cywilnej w zakresie edukacji dla bezpieczeństwa*, [w:] B. Wiśniewska-Paź (red.), *Edukacja a bezpieczeństwo w różnych wymiarach i kontekstach. Formacje militarne i paramilitarne wobec wyzwań edukacyjnych*, Socjologia LXIV (s. 63–76). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Stępień, R. (1998). *Koncepcje i kierunki przemian edukacji dla bezpieczeństwa*, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Obrony Narodowej.
- Stępień, R. (red.), *Edukacja dla bezpieczeństwa, materiały z konferencji naukowej 23–24 maja 1994 r.*, Warszawa.
- Uchwała Centralnej Komisji do Spraw Stopni i Tytułów z dnia 28 stycznia 2011 r. zmieniająca uchwałę w sprawie określenia dziedzin nauki i dziedzin sztuki oraz dyscyplin naukowych i artystycznych, M.P. 2011 nr 14 poz. 149.
- Wiśniewska-Paź, B. (2015). *Sens edukacji na rzecz bezpieczeństwa, czyli dlaczego warto zajmować się tą problematyką. Tytułem wstępu*, [w:] B. Wiśniewska-Paź (red.), *Edukacja a bezpieczeństwo w różnych wymiarach i kontekstach. Formacje militarne i paramilitarne wobec wyzwań edukacyjnych*, Socjologia LXIV (s. 13–26). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Wojnar, I. (1996). *Światowa dekada rozwoju kulturalnego – nowe propozycje dla edukacji*, [w:] I. Wojnar, J. Kubin, *Edukacja wobec wyzwań XXI wieku* (s. 129–149). Warszawa: Wydawnictwo Elipsa.
- Wolanin, J. (2005). *Zarys teorii bezpieczeństwa obywateli. Ochrona ludności na czas pokoju*, Warszawa: Fundacja Edukacja i Technika Ratownictwa.
- Załącznik nr 4 do: rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół, Dz. U. z dnia 15 stycznia 2009 Nr 4, poz. 17.
- Żegnałek, K. (2005). *Dydaktyka ogólna*. Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP.